



Türkiye’de Refahyol Hükümetinin Dış Politikası
Foreign Policy of the Refahyol Government in Turkey

Hande ORTAY¹

Strategic Public Management Journal
Volume 8, Issue 15, pp. 72-83
December 2022
DOI: 10.25069/spmj.955634
Research Article/Araştırma Makalesi
Received: 21.06.2021
Accepted: 11.09.2022
© The Author(s) 2022
For reprints and permissions:
<http://dergipark.gov.tr/spmj>

Öz

Bu makalede, 1995 genel seçimlerinden sonra kurulan Anayol hükümetinin devam edememesi ile kurulan Refahyol hükümetinin, Temmuz 1996’da başlayıp, 11 ay süren dış politika analizinin yapılması amaçlanmıştır. Necmettin Erbakan liderliğinde kurulan koalisyon hükümeti sonrasında uygulanacak olan dış politika yurtiçinde ve yurtdışında çeşitli endişelere yol açmıştır. Burada, Refahyol hükümetinin icraatları sonrası oluşan endişelerin ne ölçüde gerçekleştiği veya gerçekleşmediği ile ilgili günümüze gelen bilgi ve belgeler ışığında değerlendirmeler yapılmıştır.

Çalışmamızda yapılan belge analizi sonrasında, devlet geleneğine sahip Türkiye Cumhuriyeti’nin kurumsal yapıları, sivil toplum örgütleri, özgür basını, yetmişmiş değerli devlet adamları ve dış politika uzmanları (büyükelçi, ateşe) ile kurulan hükümetlerin ideolojik eğilimleri ne olursa olsun dış politika tek başlarına karar verme yetkileri sınırlı kalmaktadır. Ayrıca koalisyon hükümetlerinde hükümeti oluşturan diğer parti veya partilerin farklı görüşlerinin olması, liderlerin güvenoyu endişesi taşıması ile dış politikada daha çok ortak görüşe dayalı kararlar verdikleri görülmüştür. Bu doğrultuda Türk dış politikasınının Refahyol döneminde realist rasyonel-aktör yaklaşım çerçevesinde şekillendiğini, karar alma sürecinin ise Allison’un “bürokratik siyaset” modeline uygun olduğu sonucuna erişilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Siyasal İslam’ın Yükselişi, Refah Partisi, Refahyol Kuruluşu, Erbakan, Türkiye.

Abstract

This article aims to analyze the foreign policy of the Refahyol government which was formed after the 1995 general elections due to the inability of the Anayol government to continue, starting in July 1996 and lasting 11 months. The foreign policies that will be implemented after the coalition government formed under the leadership of Necmettin Erbakan have caused various concerns at home and abroad. Here, the assessments were made in the light of the information and documents that have come to this day about the extent to which the concerns that occurred after the actions of the Refahyol government occurred or did not occur.

After the technical and documentary analysis conducted in our study, the tradition of the Republic of Turkey with the institutional structures of the state, civil society, free press, distinguished statesmen and foreign policy

¹ İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, handeortay611903@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9553-5910.

experts trained (ambassador, attache); and established, regardless of the ideological inclinations of the government in foreign policy, the authority to decide on their own is limited. In addition, in coalition governments, it has been seen that other parties or parties that make up the government have different views, leaders are concerned about a vote of confidence, and they make decisions based on a more common opinion in foreign policy. In this direction, it was concluded that Turkish foreign policy was formed within the framework of a realist rational-actor approach during the period of Refahyol, and that the decision-making process was in accordance with Allison's model of "bureaucratic politics".

Keywords: Rise of Political Islam, Refah Party, Refahyol Foundation, Erbakan, Turkey

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi yapısında, cumhuriyetin kuruluşundan itibaren, siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda Batılılaşma anlamındaki modernleşme projesini sekteye uğratabilecek gelişmelerin engellenmesi açısından, dini faaliyet ve kurumlaşmaları kontrol altında tutabilecek bir mekanizma geliştirilmiştir. Bu mekanizmanın tasarılanmasındaki amaç, Eric Hobsbawm'ın "tamamen bağımsız, toprakları ve dili itibarıyla homojen, seküler ve muhtemelen cumhuriyetçi/parlamentar" (Hobsbawm, 1996: 89) şeklinde tanımladığı modern ulus-devlet yapısının Türkiye'de kurulması ve korunması sürecinde projeye muhalif kesimlerin siyasetlerinin dinle ilgili boyutlarını etkisizleştirmektir. Dine yönelik bu yaklaşımın köklerinin Tanzimat Dönemi'ne (1839-1876) dayandığını ifade eden Ümit Cizre Sakallıoğlu, cumhuriyetin kuruluşu sonrası modernleşme hedefi doğrultusunda dini faaliyetlerin sınırlarını belirleyen yasal bir çerçeve geliştirildiğine ve bu faaliyetlerin devlet tarafından kontrolünü sağlayacak Diyanet İşleri Başkanlığı gibi çeşitli kurumlaşmalar oluşturulduğuna işaret etmiştir. Sakallıoğlu'na göre, bu yöntemlerle dini faaliyetlerin hem kamu alanının dışında bırakılması, hem de bu faaliyetlerin siyasi yansımalarının modernleşme projesine uyumlu hale getirilmesi amaçlanmıştır. Bu yöntemler 1970'li yılların sonuna kadar, farklı şekillerde ve yaklaşımlarla da olsa, uygulanmış ve büyük ölçüde istenilen sonuçları vermiştir (Sakallıoğlu, 1996: 231-236). Ancak 1980'li yıllardan itibaren çeşitli iç ve dış dinamiklerin etkinleşmesi sonucu İslam'ın siyasi alandaki ağırlığı tüm Orta Doğu'da olduğu gibi Türkiye'de de artmaya başlamıştır. Öncelikle 1979 yılında İran'da Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Orta Doğu'daki en önemli müttefiklerinden biri olan Pehlevi hanedanının devrilerek, kısa bir süre sonra Batı karşıtı İslamcı bir rejimin yönetimi devralması ve aynı yılın sonunda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) Afganistan'ı işgali, ABD'nin bölgesel politikalarında, bölge ülkeleri açısından önemli sonuçlar yaratacak değişikliklere yol açmıştır. Bu gelişmeler sonucunda Carter liderliğindeki ABD yönetimi "Yeşil Kuşak" politikasını ilan ederek hem SSCB'ye karşı bir "İslam kalkını" oluşturmak, hem de faaliyetlerini arttıran İslamcı radikal örgütler ve İran'ı çevrelemeyi amaçlamıştır. Bu politikanın ana hedefi, komünizmin yayılma tehdidine karşılık olarak, SSCB'nin komşusu Müslüman ülkelerde ılımlı Batı yanlısı İslamcı hareketleri destekleyerek, dinin SSCB'nin ideolojik yayılmacılığının hareket alanını daraltmasını sağlamak ve Batı karşıtı İslamcı rejimlerin bir modelini teşkil eden İran'ın sistemini bölgedeki diğer Müslüman ülkelere ihraç etmesini engellemek olmuştur. (Oran, 2001: 11). Bu dış dinamikler siyasal İslam'ın Türk siyasetinde etkinleşmesi için uygun bir zemin hazırlamıştır. 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrasında ise devletin dinle ilgili politikalarında göstereceği esnekliğin, dinin ideolojik ve etnik faaliyetlere karşı olumlu bir tutunum noktası oluşturmasına yol açacağı yönündeki varsayım Türkiye'de siyasal İslam'ı güçlendiren iç dinamiği yaratmıştır. Bu esnek yaklaşım çerçevesinde din derslerinin eğitim kurumlarında zorunlu kılınması gibi

politikalar ve Türk-İslam sentezi gibi Türk kültürünün kaynaklarını ulus-din etkileşimine bağlayan bir teorik taban oluşturma çabalarının tekrar gündeme getirilmesi sonuç olarak siyasal İslam’ın yükselişine katkıda bulunmuş, 1983-1991 arasındaki Anavatan Partisi (ANAP) iktidarları da bu uygulamaları arttırarak devam ettirmişlerdir (Sakallıoğlu, 1996: 244-247). Dolayısıyla 1980’li yılların sonuna gelindiğinde dış ve iç dinamiklerin etkisiyle güçlenen siyasal İslam, Türkiye’deki yönetici elitler için rejimin geleceği açısından ciddi bir endişe kaynağı yaratmaya başlamıştır.

Bu endişeler, 1994 yerel seçimlerinin sonuçları alındığında daha da artmıştır. Seçim sonuçlarına göre siyasal İslam’ı temsil iddiasında olan ve sisteme yönelik eleştiriler üzerine kurulmuş bir siyaset izleyen Refah Partisi’nin (RP) seçimlerde üçüncü parti olmasına rağmen oylarını iki kat arttırması ve İstanbul ile Ankara gibi büyük illerin belediye başkanlıklarını kazanması, rejimin geleceği ile ilgili kuşkuvarı daha da derinleştirici bir rol oynamıştır. Aralık 1995’te yapılan genel seçimlerde ise merkez sağda ANAP ile Doğru Yol Partisi’nin (DYP) liderleri Mesut Yılmaz ve Tansu Çiller arasındaki çekişme ve birbirlerine karşı yönelttikleri yolsuzluk iddiaları sonucu iki partinin de oy oranlarında düşme görülmüş, oy oranında az bir artış görülen RP seçimi birinci parti olarak tamamlamıştır. Toplumun elit kesimlerinin baskıları neticesinde ANAP ile DYP arasında Mart 1996’da güvenoyu alarak oluşturulan ANAYOL koalisyon hükümeti de söz konusu partilerin ve liderlerinin birbirlerine karşı tutumlarında değişiklik yaratmamış ve ANAP’ın Çiller ile ilgili bir yolsuzluk iddiasının Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne (TBMM) soruşturma önergesi olarak geldiğinde önerge lehine oy vermesi sonucu koalisyon zayıflamıştır. Ardından RP’nin ANAYOL koalisyon hükümetinin güvenoyu alma sürecinin Anayasa’ya uygun olmadığı yönündeki iddiasının Anayasa Mahkemesi’nce incelenmesi neticesinde güvenoyu iptal edilmiş ve hükümet düşmüştür. ANAYOL sonrasında RP ile DYP arasında koalisyon pazarlıkları yapılmış ve ilk sıra RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan’da olmak üzere “dönüşümlü başbakanlık” formülü üzerinde anlaşan iki parti Temmuz 1996’da güvenoyu alarak Refahyol koalisyon hükümetini kurmuştur.

Refahyol koalisyonu, siyasal İslam’ın temsilcisi RP’nin, 1960 sonrası Milli Nizam Partisi ile başlayan ve Milli Selamet Partisi ile devam eden geleneğinin seçimin galibi büyük ortak olarak bir koalisyon hükümetinde yer aldığı ve genel başkanının Başbakan olduğu ilk hükümettir. Ayrıca siyasal İslamcı hareketlerin tüm Orta Doğu bölgesinde olduğu gibi Türkiye’de de yükseldiği ve bölge ile ilgili politikalarda önemli bir unsur haline dönüştüğü (Huntington, 1993: 22-49) bir anda oluşması hem Türkiye’de hem de diğer ülkelerde Refahyol hükümetinin ekonomik, sosyal, eğitim vb. alanlarındaki tüm siyasalarına, bu arada dış politikasına da dini motiflerin egemen olacağı yönünde bir inancın gelişmesine neden olmuştur. (Robins, 1997: 109-113). Bir başka deyişle, Refahyol koalisyonunun gündeme getirdiği temel endişe, Sakallıoğlu’nun devletin din kurumu ve dini faaliyetler üzerinde kontrolü şeklinde tanımladığı Türkiye’deki cumhuriyet dönemi “İslam-devlet etkileşimi” yapısının altüst olarak, dinin devleti kontrol altına alıp almayacağı etrafında gelişmiştir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmanın bu amaç doğrultusunda test edeceği hipotez şudur:

Hipotezin testi sürecinde kullanılacak modelleri ortaya koymadan evvel “orta sevide güce sahip devlet” kavramını tanımlamak gerekmektedir.

Bir devletin gücü, o devletin başta ekonomik ve askeri kabiliyetleri ile demografik ve coğrafi özelliklerini belirli bir stratejik amaç doğrultusunda kullanabilme iradesinin bir fonksiyonudur. Ray S. Cline, “bir devletin algılanılan gücü” şeklinde özetlediği bu güç tanımını şöyle formüle etmiştir:

$$Pp = (C + E + M) * (S + W)$$

Bu formülde Pp devletlerin algılanılan gücünü, C demografik ve coğrafi özelliklerin devletlere sağladığı avantajların oluşturduğu kritik kitleyi, E ve M devletlerin sırasıyla ekonomik ve askeri kabiliyetlerini, S ve W ise stratejik amaç ve irade katsayılarını ifade etmektedir. Bu unsurlardan “maddi” (tangible) olanları devletlerin ekonomik ve askeri kabiliyetleridir. Diğer unsurlar ise, “maddi olmayan” (intangible) kavramları ilgilendirdiğinden, araştırmacının yargılarına göre farklı değerler alabilen daha ziyade subjektif unsurlardır (Papp, 1991: 384-385). Dolayısıyla, objektif bir değerlendirme açısından bir devletin gücünü belirleyen ana unsurların o devletin ekonomik ve askeri kabiliyetleri olduğu kanısı kuvvetlenmektedir (Sönmezoğlu, 2000: 160-164). Gücün böyle tanımlanması neticesinde William Hale tarafından devletlerin güçlerine göre “büyük, orta seviyede veya küçük devlet” şeklinde sınıflandırılmasıyla ilgili olarak dile getirilen şu yargıyı doğrulamak mümkündür: Güç bir devletin diğer devletleri istemedikleri bir hareket tarzını uygulamaya mecbur edebilme ve kendisine bu tip bir baskının yapılmasına direnebilme kabiliyetidir (Hale, 2000: 1-2). Büyük güçler bu tip bir yaklaşımı, gücünü oluşturan unsurları dünya çapında harekete geçirebilme üstünlüğü sayesinde küresel düzeyde uygulayabilen devletler, orta seviyede güçler ise bunu, çoğu zaman büyük güçlerin de onayı ile daha ziyade bölgesel düzeyde uygulayabilen devletlerdir.

Bu çalışmada “dış politikada değişim” veya “sapma” kavramı da Bilge Nur Criss’in bir makalesinde değindiği Kjell Goldmann tarafından geliştirilen tanıma uygun olarak anlaşılmaktadır. Goldmann’ın tanımına göre dış politika uygulamasında değişim, belli bir durumda yeni bir davranış sergilenmesi veya evvelce başka bir davranış tarzı yarattığı gözlemlenen belli bir durumla ilgili olarak yeni bir davranış gösterilmesidir (Rubin, 1998: 12-15). Dolayısıyla Refahyol dönemi dış politikayı incelenirken Goldmann’ın tanımladığı türde bir davranış tarzı değişikliği olup olmadığı üzerinde durulacaktır.

Çalışmanın hipotezinin test edilebilmesi amacıyla öncelikle Anoushiravan Ehteshami ve Raymond Hinnebusch tarafından orta seviyede güçlerin uygulayabileceği alternatif dış politika yaklaşımları ile ilgili olarak geliştirilen çerçeveden yararlanacaktır. Ehteshami ve Hinnebusch bir çalışmalarında, orta güçte devletlerin uluslararası siyasi sistemi etkilemek amacıyla bölgelerinde takip edebilecekleri dış politikayı Suriye ve İran’ın Orta Doğu politika çerçevesinde incelemişlerdir (Ehteshami vd, 1997: 15-19).

Yazarlara göre orta güçte devletler dış politika belirlemede kendi şartlarına göre üç alternatif kaynaktan birini tercih ederler. Bunlardan birincisi, realist yaklaşıma uygun olarak “sistemik sınır ve fırsatlarla belirlenmiş, ideoloji ve iç dinamiklerden arınmış, mevcudiyetin devamı amacından hareketle en azından uzun vadede kar-zarar hesaplarına dayalı” elitlerin yönetiminde uygulanan rasyonel bir dış politika tercihidir. İkincisi, iç iktidar mücadelesi, sağlam bir kurumsallaşmanın mevcut olmaması ve/veya yönetime geniş bir halk desteğinin bulunmaması gibi yerel zayıflıklar nedeniyle iç politik yapının kaypak olduğu orta seviyede güçlerin takip edebileceği, kar-zarar hesaplarının etkili biçimde gözetilmediği ve milliyetçilik yoluyla meşruiyet hedefleyen irrasyonel dış politika alternatifidir. Üçüncü alternatif ise, diplomaside siyaset yerine ekonomiyi belirleyici bir faktör olarak gören, “ithal ikamesi” gibi sermaye birikimini sağlayacak politikalar takip edilmesi suretiyle, uluslararası ekonomide başat ülkelere olan bağımlılığı azaltmayı hedefleyen, böylelikle de varlığını ve dış politikada özerkliğini garanti altına alabileceği mantığını güden dış politika yaklaşımıdır. Yazarlar bu dış politika yaklaşımlarını sırasıyla “rasyonel aktör yaklaşımı”, “irrasyonel aktör yaklaşımı” ve “sermayeci

yaklaşım” olarak isimlendirmişlerdir. Çalışmanın test edeceği hipotez doğrultusunda Refahyol dönemi dış politikası bu yaklaşımlardan ilki olan “rasyonel aktör yaklaşımı”na uygunluğu çerçevesinde ele alınacaktır. Öte yandan “rasyonel aktör” dış politika yaklaşımı ise çalışmaya Graham Allison’un karar alma ile ilgili olarak geliştirdiği modeller doğrultusunda uygulanacaktır. (Dougherty vd, 1997: 172-178). Allison, devletlerin dış politika karar alma süreçlerinin “rasyonel-aktör yaklaşımı”na uygun olduğu yönünde genel bir varsayım bulunduğunu öne sürmüştür. Allison’a göre, bu yaklaşımda karar alıcıların, karara varmadan önce genel amaçlara göre alternatif hareket tarzlarını belirleyen ve kararlarına ilişkin her bir alternatifin sonuçlarını da hesap eden rasyonel şahıs veya kurumlar oldukları yargısı hakimdir. Allison, bu yaklaşımın daha açıklayıcı olması açısından modellerle de desteklenmesi gerektiği inancıyla, Max Weber’in devleti bürokratik bir aygıt olarak gören değerlendirmesinden hareket ederek, karar alma süreci ile ilgili olarak “bürokratik siyaset” (bureaucratic politics) ve “kurumsal süreç” (organizational-process) modellerini geliştirmiştir. Allison’un “kurumsal süreç” modelinde, devletlerin dış politikada karar alma süreçlerinde farklı kurumların belirli alanlarda katkılarda bulunduğu, hükümetlerin tek görevinin bu katkıları koordine ederek bir karara varmak olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla “kurumsal süreç” modelinde liderlerin veya hükümetlerin bu kurumların katkıda buldukları alana müdahalesi mümkün değildir. “Bürokratik siyaset” modeli ise, karar alma sürecinin, değişik karar alıcı odaklar arası bir rekabet yarattığı ve bu rekabet sonucu varılan dış politika formülasyonunun bu odaklar arasında yapılan çeşitli pazarlıkların ürünü olduğu ifade edilmektedir. Bu nedenle, “bürokratik siyaset” modeline göre geliştirilen dış politika sadece kurumların kendi alanlarında yaptıkları çalışmalar sonucu yarattıkları katkı ile değil, aynı zamanda pazarlık çerçevesinde rol oynayan kurumların güç rekabetinin sonucuna göre belirlenmektedir. Bu iki modelde de sonuç olarak belirlenen dış politikanın “rasyonel aktör yaklaşımı”na uygun olduğu söylenebilir. Dolayısıyla çalışmada Refahyol hükümetinin dış politika karar alma süreci ve uygulamaları açısından “kurumsal süreç” veya “bürokratik siyaset” modelleri dahilinde geliştirildiği yönünde bir genelleme yapılabildiği takdirde, bu dönemdeki dış politikanın “rasyonel aktör yaklaşımı”na da uygun olduğu yargısına varılması mümkündür.

Konu yukarıda değinilen modeller çerçevesinde ele alınırken birinci bölümde Türk dış politikasındaki geleneksel eğilimlere ve karar alma yapısına değinilecektir. Bununla amaçlanan, öncelikle Refahyol döneminde geleneksel dış politikadan radikal bir sapma olup olmadığını anlayabilmek için Türk dış politikasındaki genel eğilimleri kavrayabilmektir. İkinci amaç ise bu dönemde bir sapma tespit edildiği takdirde, bu sapmanın ne ölçüde RP’nin koalisyonunda yer almasına bağlı olduğunu görmek amacıyla karar alma mekanizmasını ve bu mekanizmada lider ve diğer hükümet üyelerinin oynayabileceği rolleri tanımlamaktır. İkinci bölümde, Refahyol döneminde Türk dış politikasının oluşturulmasında rol oynayan siyasi kadrolar ile koalisyon protokolü ve hükümet programında ortaya konulduğu şekliyle hükümetin dış politika ilke ve hedeflerine değinilecektir. Son olarak üçüncü bölümde, bu arka plan çerçevesinde Refahyol hükümetinin dış politika uygulamaları çeşitli örneklerle incelenecektir.

2. TÜRK DIŞ POLİTİKASININ GELENEKSEL EĞİLİMLERİ VE KARAR ALMA YAPISI

Osmanlı İmparatorluğu’nun 17. yüzyılda başlayan gerileme döneminden itibaren Türk devletinin uluslararası siyasi sistemin başat Batılı güçleri ile yakın ilişkiler geliştirmek yönünde yerleşik bir dış politika eğilimi geliştirdiği görülmektedir. 19. Yüzyıl boyunca varlığını ve bütünlüğünü devam ettirebilmek amacıyla, statükoyu korumak ve değiştirmek isteyen tüm başat güçlerle, güç dengesi sisteminden faydalanmak suretiyle yakın ilişkiler kurmak üzerine kurulu hassas bir dış politika uygulayan (Fromkin, 1989: 33-76) Türk diplomasisi aynı yaklaşımı cumhuriyetin kurulmasını takip eden ilk yıllarda da göstermiştir. Tanzimat döneminde başlayan modernizasyon hareketlerini arttırarak devam ettiren Atatürk iç dinamiklerin oldukça

etkin olduğu cumhuriyetin kuruluş yıllarında “yurtta sulh, cihanda sulh” olarak özetlediği bir dış politika uygulamıştır. 1919-1939 arası döneme genel hatlarıyla damgasını vuran bu dış politikanın temel amacı, Lozan Antlaşması’yla belirlenen ülke sınırlarını korumak, bu doğrultuda, İngiltere ve Fransa gibi statükocu büyük güçlerle iş birliği arayışı sürdürülürken, aynı anda Almanya ve SSCB gibi revizyonist başat güçlerle de (güç dengesi prensibi çerçevesinde) mesafeli bir ilişki kurabilmektir (Oran, 1980: 250-257). Soğuk Savaş döneminde ise güç dengesinin ABD liderliğinde Batı ve SSCB liderliğindeki Doğu blokları arasındaki iki grup devlet çerçevesinde “çift kutuplu” olarak oluşması neticesinde Türkiye yerleşik eğilimine uygun hareket etmiş ve uluslararası siyasi sistemin Batılı başat güçleri arasında yer almıştır. 1952 yılında Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü’ne (NATO) üye olan Türkiye örgütün Güneydoğu Akdeniz kanadında, ayrıca İngiltere ile ABD’nin Orta Doğu politikalarında Batılı müttefiklerinin güvenlik çıkarları açısından önemli roller oynamıştır (Sönmezoğlu, 1994: 425-430). Türkiye bu dönemdeki dış politikasıyla hem SSCB kaynaklı ideolojik ve askeri yayılmacılık tehdidini bertaraf etmeyi, hem de bölgesinde lider bir güç statüsü kazanmayı hedeflemiştir.

Soğuk Savaş sonrası uluslararası siyasi sistemde SSCB’nin dağılmasıyla ABD’nin sisteme hakim rolünün pekişmesi üzerine, bir yandan bölgesel güvenliği açısından ABD ve ABD’nin Orta Doğu’daki en önemli müttefiki konumundaki İsrail ile ilişkilerini geliştiren Türkiye, öte yandan da, Orta Asya’da enerji ve güvenlik alanlarında ABD destekli politikalarla rolünü kuvvetlendirmeyi amaçlamıştır. Avrupalı güçlerle de ilişkilerini geliştirmeyi hedefleyen Türkiye, bu dönemde Avrupa ülkelerinin entegrasyon girişiminde yer alma çabalarını hızlandırmıştır. Günümüzde adı Avrupa Birliği (AB) olan bu girişime ilk başvurusunu 1959 yılında yapan Türkiye, 1995 yılında AB üyesi ülkelerle gümrük birliğine girmiş, 1999 yılında da AB ile arasında Katılım Ortaklığı Belgesi’nin imzalanmasıyla tam üyelik yolunda önemli bir adım atmıştır.

Tüm bu gelişmeler, Criss’in de ifade ettiği gibi Türk dış politikasına hakim bir Batılı yönelime (Western orientation) işaret etmektedir. Dönem dönem Türk dış politikasında iç ve dış konjonktürün oluşturduğu şartlar çerçevesinde aktif veya pasif yaklaşımlar sergilense de bu yaklaşımların genel hatlarıyla Batılı başat güçlere yakın çizgisi değişmemiştir. Bu durum Türkiye’nin bulunduğu bölgelerdeki ülkelerle olan ilişkilerine de yansımış, bölgedeki olaylara yönelik tepkisini (Körfez Savaşı’nda olduğu gibi) genelde bu gelişmelerin Batılı güçlerle ilişkilerine muhtemel etkilerine göre geliştirmiştir.

Türkiye’nin bu genel eğilimler çerçevesinde oluşan Türk dış politikasının belirlenmesi sürecinde genel olarak kurumsal yapının ağırlıklı rolünden söz etmek mümkündür. Dış politikada karar alma süreci açısından hukuki zeminde yetkili ve sorumlu kılınan kurumların başında Anayasa’nın 112. Maddesi uyarınca yürütme organı olarak hükümet gelmektedir. Hükümet tarafından belirlenen dış politikanın uygulanması görevi ise 5 Haziran 1969 tarih ve 1173 sayılı “Milletlerarası Münasebetlerin Yürütülmesi ve Koordinasyonu” yasasının yanı sıra, 8 Haziran 1984 tarih ve 206 sayılı “Dışişleri Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” ve de 24 Haziran 1994 tarih ve 4009 sayılı “Dışişleri Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun” ile Dışişleri Bakanlığı’na verilmiştir. “Türk Dış Politikası” adlı çalışma 4009 sayılı kanuna göre Dışişleri Bakanlığı’nın bu görev çerçevesindeki sorumluluklarını şu şekilde sıralamaktadır:

Bakanlığın yetki ve görevleri Madde 2/a’da ‘Hükümetçe tespit edilecek esaslara göre dış politikayı uygulamak ve Türkiye Cumhuriyeti’nin yabancı devletler ve uluslararası kuruluşlarla ilişkilerini yürütmek,’ 2/b’de ‘Türkiye Cumhuriyeti dış politikasının tespiti için hazırlık çalışmaları yapmak ve tekliflerde bulunmak, tespit edilecek dış politikayı yürütmek ve koordine etmek,’ 2/d’ye göre yabancı devletler ve örgütlerle görüşmeleri yürütmek, 2/e’ye göre diğer bakanlık ve kuruluşların faaliyetlerinin dış politikayla uyumlu olmasını sağlamak, 2/f’ye göre mali, iktisadi ve diğer teknik konulardaki görüşmelerin dış politikaya uyumlu olmasını gözetmek,

gerekirse katılmak, 2/h’ye göre ‘Yabancı devletler ve milletlerarası kuruluşlar nezdinde temsil işlerini yetkili makam olarak yürütmek,’ 2/i’ye göre ‘Yabancı devletler ve milletlerarası kuruluşlardaki gelişmeleri ve bunlar arasındaki ilişkileri takip etmek’ olarak belirlenmiştir (Oran, 1980: 91). Anayasa’nın 92. ve 104. Maddesi ise Cumhurbaşkanı’na dış politika karar alma sürecinde biçimsel görevler vermiş ve Cumhurbaşkanlığı makamını antlaşmaların onaylanması ve yayınlanması ile başkomutanlık sıfatı çerçevesinde Türk Silahlı Kuvvetleri’nin kullanılmasına karar verilmesinde sorumlu kılmıştır. Öte yandan, Anayasa’nın

87. ve 90. Maddeleri TBMM’nin karar alma sürecindeki rollerini belirlemiş, 87. Madde TBMM’nin savaş hali ilan etme, Türk Silahlı Kuvvetleri’ni yurtdışına gönderme veya yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye’de bulunmasına izin verme” yetkilerini tanımlarken, 90. Madde genel hatlarıyla TBMM’nin milletlerarası antlaşmalara dayanan uygulama antlaşmaları çıkarma yetkisini ortaya koymuştur (Oran, 1980: 92). 1982 Anayasası’nın 118. Maddesi ise Milli Güvenlik Kurulu’na (MGK) dış politika karar alma sürecinde dolaylı sorumluluklar vermiştir.

Çalışmanın ilgilendiği dönem itibarıyla 2001 yılında gerçekleştirilen anayasa değişikliğinden evvelki haline göre “Cumhurbaşkanı’nın başkanlığında, Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Milli Savunma, İçişleri, Dışişleri Bakanları, Kara, Deniz, Hava Kuvvetleri Komutanları ve Jandarma Genel Komutanının” katılımıyla toplanan MGK’nin kararlarının Bakanlar Kurulunca “öncelikle dikkate alınması” gerektiği belirtilmiştir (Sosyal, 1993: 224-225).

MGK gündemine Türkiye’nin ulusal güvenliğini ilgilendiren konuları aldığından ve bu konular çerçevesinde ulusal güvenlik politikasının oluşturulmasında Bakanlar Kurulu’nca “öncelikle dikkate alınması” gereken önlemleri belirlediğinden, dış politika karar alma sürecinde Refahyol dönemi boyunca etkili olmuş bir kurumdur. “Türk Dış Politikası” adlı çalışmaya göre, Türk dış politikasında karar alma sürecinde, Atatürk, İnönü ve Evren dönemlerinde liderler önemli ölçüde belirleyici rol oynamıştır (Oran, 1980: 74-90). Bu çerçevede 1919-1950 ve 1980-1983 yılları arası dönemlerde liderlerin dış politikanın oluşturulmasında etkin oldukları söylenebilir. Dışişleri Bakanlığı’nın kurum olarak karar alma sürecindeki ağırlığının artışı ise Fatin Rüştü Zorlu’nun bakanlık görevinde bulunduğu 1950-1960 yılları arasında gerçekleşmiştir. 1960-1980 yılları arasında, 1961 Anayasası’nın sağladığı özgürlükler çerçevesinde basın ve kamuoyunun da dış politikanın belirlenmesi sürecinde yer almaya başladığı görülmüştür. 1983-1991 yılları arasında ise liderin (Turgut Özal) dış politika karar alma sürecindeki etkinliği tekrar artmış, ayrıca bu dönemde dış ekonomik ilişkilere ağırlık verilmesi neticesinde iş dünyası da sürece katılmaya başlamıştır. 1990’lardan bugüne değin ise ulusal, bölgesel ve uluslararası güvenlik konularının uluslararası siyaset gündemindeki öneminin giderek artmasına paralel olarak Türk Silahlı Kuvvetleri’nin karar alma sürecindeki rolü de genişlemiştir. Ancak şahıs veya belli bir kurumun çeşitli dönemlerde karar alma sürecindeki ağırlığının artması, genellikle diğer kurumların tamamen etkisizleşmesi anlamına gelmemektedir. Bu çerçevede ana hatlarıyla Türk dış politikasında karar alma sürecinin farklı dönemlerde Allison’un sürece dahil kurumların uzmanlık alanları çerçevesinde katkıda buldukları “kurumsal süreç” modeli ile dış politika formasyonunda kurumlar arası rekabetin ve pazarlıkların yaşandığı “bürokratik siyaset” modeline uygun bir mekanizma çerçevesinde geliştiği savunulabilir.

3. REFAHYOL HÜKÜMETİNİN DIŞ POLİTİKA HEDEFLERİ VE KADROLARI

RP ve DYP arasındaki Refahyol koalisyonunun dış politika hedeflerini ortaya koyan temel metinler koalisyon protokolü ve hükümet programıdır (TBMM, 2001: 4). Her iki metnin dış politikayı ilgilendiren bölümleri birbirleriyle benzeştiğinden bu çalışmada koalisyon protokolü üzerinde durulacaktır. Refahyol koalisyon protokolünün “Giriş” bölümünde şu ifadeler yer verilmektedir:

Her iki parti, programlarının, hedeflerinin farklı, olduğunun bilincindedir. Koalisyon hükümeti, Anayasamızda ifadesini bulan ilkelere hareketle ortak bir programı ve ortak hedefleri, ilim, akıl, tecrübe, milletimizin faydası ve temel insan haklarına saygı ilkelerine göre ve uzlaşma mantığı ile gerçekleştirecektir. Türkiye Cumhuriyeti'nin demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olması, Atatürk ilkeleri, iki parti arasında vazgeçilmez ortak uzlaşma zeminini teşkil etmektedir.

Dolayısıyla koalisyon programının hemen başında iki partinin programları arasındaki farklılıklar vurgulanmış, parti ve seçim programlarında sisteme eleştiriler yönelten RP'ye karşı DYP'nin koalisyon hükümetinde cumhuriyetin temel prensiplerinin bir ölçüde "koruyucusu" olduğu ima edilmiştir. Böylelikle protokolün hemen başında, çalışmanın giriş bölümünde değinilen ve toplumun elit kesimlerinde olduğu belirtilen endişeyi cevaplandırılan koalisyon ortakları, Atatürk ilkelerine atıfta bulunarak rejimin güvenlikte olduğu mesajını vermiştir.

Koalisyon protokolünün AB ile ilişkileri içeren kısmında ise şu hususlar belirtilmiştir:

Gümrük Birliği ve Ankara Anlaşması ile amaçlanan nihai hedeflere ulaşılabilmesi için yasal düzenlemeler dahil, gerekli çalışmalar yapılacak, bu meyanda ülkemizin hak ve menfaatlerinin korunması için gerekli tedbirler alınacaktır.

Bu ifadelerle Necmettin Erbakan'ın, partisi iktidara gelmeden evvel TBMM'de yaptığı bir konuşmada "Türkiye'nin sömürülmesi için gerekli bir zemin hazırladığını" ve "İslam Birliği'nin kurulmasını engellediğini" (Özcan, 1998: 268) öne sürdüğü Gümrük Birliği'ne Refahiyol döneminde devam edileceği vurgulanmıştır. "Ülkemizin hak ve menfaatlerinin korunması için gerekli tedbirler alınacaktır" sözleriyle de bu konuda RP'ye tabanından gelebilecek eleştiriler yumuşatılmaya çalışılmıştır.

Protokolün "Dış Politika" başlıklı bölümünde ise şu değerlendirmeler yapılmıştır:

- Türkiye'nin dış politika alanında hedef ve amacı dünyada, bölgede, ülkede barışın muhafazasıdır.
- Dış ülkelerle ilişkilerimiz dostluk, iyi komşuluk ve karşılıklı işbirliği esasları çerçevesinde yürütülecektir.
- Hem Batılı ülkelerle, hem de manevi ve tarihi değerlerle bağlı olduğumuz İslam Ülkeleri, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Balkan ülkeleri ile iş birliği daha da geliştirilecektir.
- Yurt dışındaki vatandaşlarımızın haklarının korunmasına azami özen gösterilecektir.
- Türkiye'nin taraf olduğu bütün uluslararası antlaşmalara ve stratejik antlaşmalara bağlı kalınacaktır. Ancak bu anlaşmaların milli güvenlik ve milli menfaatler aleyhine tatbikine meydan verilmeyecektir.

Koalisyon hükümetinin dış politika hedeflerine yönelik bu ifadelerle de hem DYP hem de RP tabanına mesajlar verilmeye çalışılmış, ayrıca bu bölümdeki son Maddeyle, muhtemelen Çekiç Güç'ün (Operation Provide Comfort) görev süresinin uzatılması ile İsrail ile yapılan stratejik anlaşmanın devamına yönelik "milli güvenlik" ve "milli menfaatler" gibi bazı muğlak terimler kullanılarak RP'nin seçim öncesi söylemine mümkün mertebe sadık kalacağı yönünde bir izlenim uyandırılması amaçlanmıştır.

Hükümet programında da koalisyon protokolüyle hemen hemen aynı ifadeleri kullanan Refahiyol hükümetinin, parti programlarındaki farklılıkların altını çizecek bir söylemden ve RP'nin tutumu nedeniyle askeri kesim, diğer partiler, akademisyenler, hukukçular, basın ve iş dünyasından tepki alabilecek yaklaşımlardan uzak bir dış politika çerçevesi oluşturduğu söylenebilir. Ayrıca koalisyon ortaklarının protokol ve hükümet programında

ortaya konduğu şekliyle Türkiye’nin “Batı yönelimli” dış politikası ile pek çatışmayan bu çerçeveyi geliştirirken, tabanlarını da memnun edici ifadeler kullanarak, eleştirileri engellemeyi amaçladıkları görülmektedir.

Bu protokol ve program çerçevesinde kurulan Refahyol hükümetinin dış politika kadrosu, MGK toplantılarına katılabilen hükümet yetkilileri itibarıyla, şu isimlerden oluşmuştur: Başbakan Necmettin Erbakan (RP), Dışişleri Bakanı Tansu Çiller (DYP), Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan (DYP) ile İçişleri Bakanı Mehmet Ağar ve Ağar’ın 8 Ekim 1996 tarihli istifası sonrası Meral Akşener (DYP). Bu kadro yapısı MGK’da temsil yoluyla dış politika karar alma süreci açısından hükümette DYP’ye daha fazla sorumluluk verildiğini göstermektedir. Ancak Başbakan Erbakan Refahyol hükümetinin görevde kaldığı süre boyunca başlattığı dış politika girişimlerinde RP’li Devlet Bakanları Abdullah Gül, Namık Kemal Zeybek ve Rıza Güneri’yi de yoğun olarak görevlendirmiş, böylelikle partisinin de bu süreçte ağırlığını hissettirmeyi amaçlamıştır.

4. REFAHYOL HÜKÜMETİNİN DIŞ POLİTİKA UYGULAMALARI

Refahyol hükümetinin dış politikasının belirlenmesinde öncelikle bir görev bölümü yapıldığı göze çarpmaktadır. Bu görev bölümüne göre Dışişleri Bakanı Tansu Çiller Batılı ülkeler ve kurumlarla ilgili temaslar üzerinde yoğunlaşırken, Başbakan Erbakan ve “gölge Dışişleri Bakanı” olarak yorumlanan Devlet Bakanı Abdullah Gül, İslam ülkeleri ile ilişkileri yönlendirmişlerdir (Rubin, 1998: 89-90). Bu çerçevede, Erbakan liderliğindeki RP iktidarının Batı ile ilişkilerde, özellikle de Sevr’in yeni bir uygulaması olarak tanımladığı Çekiç Gücün görev süresinin uzatılması ve “Hıristiyan Birliği” olarak tanımladığı AB ile imzalanan Gümrük Birliği anlaşmasının devam etmesi konularında, yapması beklenen radikal sapmaları koalisyon ortağının karşı çıkması neticesinde söylemden eylem düzeyine geçiremediği görülmüştür (Hale, 2000: 238-239). Ancak Batı ile ilişkilerde hareket alanı daralan RP’nin Orta Doğu ve Afrika’nın müslüman ülkeleri ile kurduğu yoğun temaslarda gösterdiği yaklaşım özellikle diplomatik ve askeri çevrelerle, kamuoyunun rejim yanlısı kesimlerinde eleştirilmiş ve bu ilişkilere “Türkiye’yi Batı’dan dışlayıcı” yaklaşımlar olarak kuşkuyla bakılmıştır. 1989 yılında yayınladığı bir parti broşüründe üyeleri müslüman ülkelerinden oluşacak Birleşmiş Milletler Teşkilatı, Savunma İş birliği Teşkilatı, Ortak Pazar Teşkilatı ve Birliği ile Kültür İş birliği Teşkilatı kurulmasını, ayrıca bu ülkeler arasında ortak para birimine geçilmesini öneren (Özcan, 1998: 269) Erbakan liderliğindeki RP yöneticileri, iktidar ortağı olduktan sonra bu yöndeki gayretlerin ilk örneğini oluşturacak bir girişimi başlatmışlardır. Ekim 1996’daki ilk toplantıyla başlatılan ve gelişmiş ülkeler arasındaki G-8’e benzetilerek Türkiye, Bangladeş, Mısır, Endonezya, İran, Malezya, Nijerya ve Pakistan gibi gelişmekte olan ülkeler arasında bir entegrasyon oluşturma hedefiyle D-8 ismi verilen ekonomik iş birliği anlaşması şeklindeki bu girişim bölge ülkeleri arasındaki ticaretin %4 seviyesinde olması nedeniyle hayal ürünü bir proje olarak nitelendirilmiştir (Robins, 1997: 93). Söylem ve siyasi eylemleriyle tabanına Batı karşıtlığını sürdürdüğü yönünde mesajlar veren Erbakan, bu çerçevede ilk resmi gezisini Batı ülkelerine değil, İran, Endonezya, Malezya ve Pakistan gibi Müslüman Asya ülkelerine gerçekleştirmiştir. Bu gezilerle Batı’ya ikincil derecede önem verdiğini göstermeyi amaçlayan Erbakan söylemiyle de bu yaklaşımın altını çizmiş, Batı güdümlü olmayan “şahsiyetli bir dış politika” izlediğini söyleyerek şu ifadeleri kullanmıştır:

Alman Bakan illa ne zaman Almanya’ya geleceğimi soruyor. İtalya başbakanı böyle istiyor. Ama ben önce Asya’ya sonra Kuzey Afrika’ya gidiyorum. Bir köprü görevi görüyorum. İşte şahsiyetli dış politika budur (Özcan, 1998: 273). Başka bir konuşmasındaki ifadeleriyle de “şahsiyetli dış politika” kavramıyla neyi kastettiğini daha geniş biçimde açıklamıştır:

Biz ABD ne der diye değil, Türkiye'nin menfaatleri neyi gerektiriyorsa onu yapacağız. Buna hiçbir ülke karşı çıkamaz. Müslüman kardeşlerimiz bizi şahsiyetsiz görüyor. Ne zaman şahsiyetli dış politika ortaya koyarsak, hem Batı, hem de Müslüman kardeşlerimizden itibar göreceğiz.

Erbakan'ın Ekim 1996'da düzenlediği gezilerin Asya bölümünün İran ayağı ABD ile Türkiye arasında sorun yaşanmasına yol açmıştır. Bunun nedeni, Başbakan'ın İran'ı ziyareti sırasında Tebriz'den başlayarak, Erzurum'a, ileriki safhalarda da Sivas üzerinden Ankara'ya ulaşacak bir doğal gaz boru hattı anlaşması imzalamasıdır. Bu imzadan sadece birkaç gün evvel ABD'deki Clinton yönetimi, İran- Libya Yaptırım Politikası (Iran-Libya Sanctions Act-İLSA) ilan etmiş olduğundan, Türkiye-İran arasında imzalanan doğal gaz boru hattı projesinin İLSA'nın bir ihlali olduğu düşünülmüştür. Ancak Washington'un, projeye açık karşıtlığına rağmen, projede İLSA'yı ihlal edici biçimde İran sınırlarında doğrudan bir Türk yatırımı olmadığı yönünde ikna edilmesi üzerine sorun çözülmüştür. Erbakan'ın, İran dini lideri Rafsancani'nin Aralık 1996'da Türkiye'yi ziyareti sırasında bu ülkeyle bir savunma işbirliği antlaşması imzalama yönündeki eğilimi ise hem ABD'den tepki görmüş, hem de İran'ı bölgede bir müttefikten ziyade rakip olarak algılayan Genelkurmay Başkanlığı'nın olumsuz tavırla karşılaşınca gerçekleşmemiştir (Hale, 2000: 314-315). Erbakan ikinci tur ziyaretlerini ise Afrika'daki Müslüman ülkelere gerçekleştirmiş ve bu ziyaret programı çerçevesinde Ekim 1996'ın sonundan başlayarak Mısır, Libya ve Nijerya'ya gitmiştir. Afrika turu, Mısır'da Hüsnü Mübarek'in, ülkede irticai faaliyetler gösteren Müslüman Kardeşlik örgütünün lider kadrosuyla yakın ilişkileri nedeniyle Erbakan'a randevu vermeyi geciktirmesinden dolayı sorunlu başlamıştır. Ancak Afrika turu sırasında Erbakan'ın karşılaştığı en önemli şok, Dışişleri Bakanlığı diplomatlarının aksi yöndeki telkinlerine rağmen gerçekleştirdiği Libya ziyaretinde yaşanmıştır. Kasım 1996'da gerçekleşen ziyaret sırasında Türk yetkilileri İsrail ile yakın ilişkiler kurmakla suçlayan, Türkiye'nin Kürt vatandaşlarına baskı yaptığını iddia eden ve bir Kürt devleti kurulması yönündeki dileğini ifade eden Libya Devlet Başkanı Muammer Kaddafi'ye karşılık Erbakan'ın sessiz kalması hem diplomatik alanda, hem de kendi tabanında saygınlığını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu ziyaret neticesinde bir Müslüman devlet başkanı tarafından muhatabına gösterilen diplomatik nezaketsizlik, sadece Müslümanlık temasına dayandırılmış bir dış politika yaklaşımının en azından Türkiye gibi 19. yüzyıldan bu yana Batı ile yakın ittifak ilişkileri bulunan bir ülke açısından büyük ölçüde geçersizleştiğini ortaya koymuştur (Robins, 1997: 92). İktidara gelişinden evvel İsrail ile yakın ilişkiler kurma amaçları nedeniyle Özal ve Çiller gibi liderlere ağır eleştiriler yönelten Erbakan, Aralık 1996'da İsrail'den 54 F-4 uçağı satın alınması yönünde 1994 yılında yapılan anlaşmayla ilgili olarak uçaklarda kullanılacak radar sistemine ilişkin anlaşmazlığın çözülmesinden sonra, bu çözümü teyit eden bir anlaşma imzalamış ve böylelikle de Türkiye ve İsrail arasındaki askeri iş birliği oluşumunu kabullenmiştir. Ayrıca Nisan 1997'de Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan ve Mayıs 1997'de Genelkurmay İkinci Başkanı Çevik Bir'in İsrail'i ziyaretleri sırasında, bölgede Türkiye ve İsrail'e yönelik ortak tehditlerin İran, Irak ve Suriye kaynaklı olduğunun vurgulanmış ve bu amaçla özellikle askeri haberleşme alanında ortak projeler geliştirilmesi yönünde çalışmalar yapılmaya başlanması kararlaştırılmıştır. Bu durum, Erbakan'ın önemle üzerinde durduğu Müslüman ülkelerle ilişkilerini olumsuz etkileyen ve Refahiyol iktidarının başlamasından bir ay evvel Haziran 1996'daki Arap Zirvesi'nde tepkilere neden olan Türk-İsrail yakınlaşmasının Erbakan'ın başbakanlığı döneminde de gelişmesini sürdürdüğünü göstererek, RP'nin bu konuda da dış politika karar alma sürecinde etkisizleştiğini ortaya koyan bir başka örnek olmuştur (Oran, 1980: 564).

SONUÇ

Refahiyol dönemi iktidarı Erbakan’ın söylem ve ziyaretleri çerçevesinde ele alındığı takdirde Türk dış politikasının geleneksel Batılı eğiliminden bir sapma olarak algılanılabılır. Ancak Erbakan’ın tüm söylem ve Müslüman ülkelerle yoğun temaslarına rağmen, Çekiç Güç’ün görev süresinin uzatılması, Gümrük Birliği’ne ve İsrail ile iş birliğine devam edilmesi başka bir gerçeğe işaret etmektedir. Erbakan ve dış politika karar alma sürecinde yetkili olan (Abdullah Gül dışındaki) RP’li bakanların büyük ölçüde Batı ülkeleri ve İsrail ile ilişkilerde devre dışı bırakılması ve karar alma sürecinde yer alan Cumhurbaşkanı, silahlı kuvvetler, iş dünyası ile basın ve kamuoyu unsurlarının söz konusu ülkelerle ilişkilerde aktifleşmesi Türk dış politikasında, Robins’in de tespit ettiği gibi, devamlılığı sağlamıştır (Robins, 1997: 83). Erbakan’ın Asya ve Afrika’daki Müslüman ülkelere yaptığı ziyaretlerin ise resmi kanallarda ve kamuoyunda beklediği desteği görmemesi, ziyaretleri RP tabanını memnun etmeye yönelik “gösterilere” indirgemiş, bu ziyaretlerden taahhütler dışında somut hiçbir sonuç alınamamıştır. Bu göstergeler ışığında, Refahiyol koalisyonunda, RP’nin iktidarda büyük ortak statüsünden kaynaklanan, Goldmann’ın kavramsal çerçevede atıfta bulunduğumuz tanımlı çerçevesinde, bir “dış politika değişikliği” yaşanmadığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla dönemin dış politika bilançosu, çalışmanın hipotezini doğrulamaktadır.

KAYNAKÇA

- Dougherty, J. A. ve Pfaltzgraff, Jr., Robert L. (1997), *Contending Theories of International Relations: A Comprehensive Survey*. New York: Addison-Wesley Longman.
- Ehteshami, A. ve Hinnebusch, Raymond A. (1997), *Syria and Iran: Middle Powers in a Penetrated Regional System*. New York: Routledge.
- Fromkin, D. (1989), *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of Modern Middle East*. New York: Avon Books.
- Hale, W. (2000), *Turkish Foreign Policy: 1774-2000*. London: Frank Cass Publishers. Hobsbawm, E. (1996), *The Age of Capital: 1848-1875*. New York: Vintage Books.
- Huntington, S. (1993), ‘The Clash of Civilizations? Foreign Affairs.’, Volume 73(3), ss.22-49.
- Huntington, S. (1996), *Political Order in the Changing Societies*. New Haven: Yale University Press.
- Kedourie, S. (2000), *Seventy-Five Years of the Turkish Republic*. London: Frank Cass Publishers.
- Kongar, E. (1998), 21. Yüzyılda Türkiye: 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kramer, H. (2001), *Avrupa ve Amerika Karşısında Değişen Türkiye (çev. Ali Çimen)*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Oran, B. (2001), *Türk Dış Politikası (Cilt 1 ve 2)*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Özcan, G. (1998), *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahiyol Dönemi*. İstanbul: Boyut Kitapları.

-
- Papp, D. S. (1991), *Contemporary International Relations: Frameworks for Understanding*. New York: MacMillan Publishing Company.
- Robins, P. (1997), 'Turkish Foreign Policy under Erbakan, Survival', Volume 39(2), ss.82-100. Rubin, B. (1998), *Turkish Politics and Foreign Policy*, Middle East Review of International Affairs (MERIA) (E-mail aracılığıyla rubinb@ashur.cc.biu.ac.il adresinden gönderilen kitaplar).
- Sakallıoğlu, Ü. C. (1996), 'Parameters and Strategies of Islam-State Interaction in Republican Turkey', *International Journal of Middle East Studies*, Volume 28:2, ss.231-251.
- Sönmezoğlu, F. (1994), *Türk Dış Politikasının Analizi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Sönmezoğlu, F. (2000), *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*. İstanbul: Filiz Kitabevi. Sosyal, M. (1993), *Yüz Soruda Anayasanın Anlamı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- TBMM. (2019), 'Erbakan Hükümeti Programı', www.tbmm.gov.tr/ambar/HP54.htm, (21 Haziran 2021).
- TBMM. (2019), 'Erbakan Hükümeti Koalisyon Protokolü (RP-DYP)', www.tbmm.gov.tr/ambar/KP54.htm, (21 Haziran 2021).
- Vasquez, J. A. (1996), *Classics of International Relations*. New Jersey: Prentice Hall.